

SÂFÎ'NİN HASBİHÂL'İNDE RÜŞVET

Emine TUĞCU*

ÖZ

Bu makalede Sâfî tarafından 16 yüzyılda yazılan *Hasbîhâl-i Sâfî* adlı eserden yola çıkarak Sâfî'nin hangi meslekleri rüşvet bağlamında eleştirdiği değerlendirilmiş ve bu konu, Atayî'nin *Hamse*'si ve Nabî'nin *Hayriyye*'sinden de yararlanılarak karşılaştırmalı bir şekilde tartışılmıştır. Bu üç eserde de rüşvetin bürokrasi ve adli makamlarda çalışan meslek grupları ile makam elde etme noktasında öne çıktığı ve neredeyse kurumsallaştığı görülmektedir. Şair rüşveti dinin ve sosyal normların yaptırım gücünü kullanarak eleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, mesnevi, Hasbîhâl, sosyal hayat, rüşvet, bürokrasi.

ABSTRACT

Bribery in Hasbîhâl-i Sâfî

In this article, I will discuss Sâfî's *Hasbîhâl-i Sâfî*, written in the 16th century, by comparing it to Atayî's *Hamse* and Nâbî's *Hayriye* in terms of professions and bribery. These works display that bribery appears when people working at bureaucratic and juridical professions want to obtain a position and it penetrates almost into the whole institution. Sâfî criticizes bribery by using the power of religion and social norms.

Key Words: Divan poetry, mesnevi, hasbîhâl, social life, bribery, bureaucracy.

Giriş

Divan edebiyatının sosyal hayatla olan ilişkisi çeşitli tartışmalara zemin hazırlamış olmakla birlikte, sosyal hayata yönelik metne dayalı araştırmaların yetersizliği ortadır. Divan edebiyatının sosyal hayattan kopuk olmasından söz edilmesine rağmen, bu konudaki çalışmaların yeterli düzeye ulaşmaması da üzerinde durulması gereken bir konudur. Hanife Dilek Batislam'ın hazırladığı *Hasbîhâl-i Sâfî* adlı metin ise, gerek hasbîhâl türü üzerinde düşünmemizi sağlaması, gerekse Osmanlı sosyal yaşantısına kaynaklık edebilecek bir eser olması bakımından önemlidir. Batislam'ın metnin önsözünde belirttiği gibi bu eser, "yazıldığı dönemin toplum hayatını, değer yargılarını, mesleklerini, tarihsel ve kül-

* Araştırma Görevlisi, Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Ankara, eminetug@bilkent.edu.tr

türel birikimini, toplumda görülen aksaklıkları, toplumun ve insanın geçirdiği değişimi, hayata bakışın izlerini taşımaktadır” (Batislam 2003:11). Bu yazıda, *Hasbıhal-i Sâfi* adlı eserden yola çıkarak, Sâfi'nin yaşadığı dönemde hangi meslekleri rüşvet bağlamında eleştirdiğine bakılacak, bununla birlikte, rüşvetin Osmanlı toplum yaşantısına etkisinin edebî bir eserde nasıl yer aldığı, Atayî'nin *Hamse*'si ve Nabî'nin *Hayriyye*'sinden de yararlanılarak karşılaştırmalı bir şekilde tartışılacaktır.

Hasbıhâl türü için sınırları çizilmiş tek bir yapıdan söz etmek güçtür. Zira şairin kendi duygularına yer verdiği, bir anlamda kendi öznel yargılarını yansıttığı eserlere hasbıhâl denildiği gibi kaside, kıt'a, terci-ibent gibi nazım şekilleri ile yazılmış hasbıhâller de bulunmaktadır. Ancak müstakil eser olarak hasbıhâller, mesnevi türüne dâhil edilmiş ve mesnevinin bir alt kolu olarak değerlendirilmiştir. Mine Mengi, “eski şairlerimizin divanlarında, başlığı hasbıhal olan ve şairin kendi halini anlattığı, şikâyetlerini dile getirdiği, dert yandıği manzum örneklerin bulunduğunu” (Mengi 2002:123) söylerken, bir anlamda hasbıhâllerin ortak özelliklerini de belirtmiş olmaktadır. Başka bir deyişle hasbıhâllerde şair kendi halini, şikâyetlerini anlatmakta, rahatsız olduğu konularda “dert yanmakta”dır. Batislam da, hasbıhâller ile tarifâtlar ve nasihatnâmeler arasındaki benzerliğe dikkati çekerken, bu eserlerin meslekler hakkında bilgi vermesini başat öge olarak değerlendirir (2003:18-19). Ancak hasbıhâl adını taşımakla birlikte meslekleri anlatmayan Nev'î'nin, dinî tasavvufî eserinin ya da Güftî'nin şikâyetnâme şeklindeki hasbıhâllerinin nasıl konumlandırılacağı da belirsizlik göstermektedir. Çünkü Divan edebiyatında içerik ya da biçim açısından birbirinden farklı birçok hasbıhâl ile karşılaşmaktadır. Batislam, farklı nazım biçimleriyle yazılmış hasbıhâllerin ortak özelliği olarak ise, şairlerin hemen her hasbıhâlde döneminden ve içinde bulunduğu durumdan şikâyet ettiğini ve bunun da toplumsal hayata yönelik bir hiciv doğurduğunu belirtir (2003:20). Ona göre Sâfi'nin *Hasbıhâl*'i, Fakîrî'nin *Ta'rifât*'ı ile Gelibolulu Âli'nin *Hulâsatü'l-Ahvâl der Letâfet-i Mevâiz-i Sahîhü'l-Hâli*'yle benzerlik taşımaktadır (20). Batislam, hasbıhâldeki tür sorunsalı üzerine genel bir yargıda bulunmaktansa, benzer nitelikli eserlerin tamamı incelendiğinde türler ve içerikler konusunda kesin bilgiye ulaşılabileceğini de söylemektedir (20). Hakan Atay da, hasbıhâl tarzındaki eserlerin belirleyici özellikleri üzerinde tartışırken Nev'î-zâde Atâyî'nin şu beyitlerini örnek göstererek bir değerlendirme yapmaktadır:

Etmedüm meşh o vâdiye bu hakîr
Eyledüm hasb-i hâlümü tahrîr

Hasb-i hâl olsa dâstan deyicek
Kime yalan ise bana gerçek

Oldı çün-kim sözi zebân-ı vukû

Buldı elfâza âşinâsı şuyu (Atâyî'nin *Heft Hân* mesnevisinden aktaran Atay

15).

Yukarıdaki beyitlerde de görüleceği gibi Atâyî, babası Nevî'nin *Hasbîhâl'*ine gönderme yaparak, kendisinin babası gibi hikâye değil “gerçek” olaylar anlatacağını belirtir ve bu sözleri şöyle yorumlar:

Bu şekilde, şair babasının *Hasbîhâl'*inin yolunu, o “vadi”yi seçmediğini dile getirmiş olur. Bunun yerine, kendi “hasbîhâl”ini yazmaya karar vermiştir. Başka bir deyişle, babasının aksine, kendi başından geçen “gerçek” olayları anlatmayı yeğlemiştir. Bu nedenle de, yazdıklarını sıradan hikâyelerle (dâstân) karıştırmamaları için uyarır okurlarını; kaleminden çıkanlar gerçektir. (2003:16)

Atay tezinde; Atâyî'nin yukarıdaki beyitlerinden, bu beyitlerde yer alan “zebân-ı vukû” tamlamasından ve dönemin diğer şair ve yazarların eserlerinden de yola çıkarak hasbîhâl tarzındaki eserlerin başlıca özelliğinin “gerçeklik” olduğu sonucuna varır (16-18). Böylelikle Atay da, Batislam ve Mengi gibi, hasbîhâllerin “gerçek olanı, yaşanmış olanı” yansıtmak kaygısıyla yazıldığını söyler.

Burada hasbîhâl olarak adlandırılan eserlerin tümünü kapsayacak nitelikte bu tür için genel bir hüküm vermek yerine; bu yazının konusu olan *Hasbîhâl-i Sâfi* için şunlar söylenebilir: Şair, kendi öznel düşüncesinden yola çıkarak toplumun çeşitli kademelerinde yer alan meslek sahibi kişileri, meslekleri doğrultusunda değerlendirmekte ve yanlış bulduğu yönleri eleştirmektedir. Eleştiri, meslek sahibi tek bir kişinin yapıp-ettikleri ile ilgili değil, o mesleği seçecek olan kimselerin geneline yöneliktir. Dolayısıyla bu eser için bir gerçeklikten söz etmek gerekirse, bu eserin ancak öznel bir gerçekliği yansıttığını söyleyebiliriz.

Sâfi'nin *Hasbîhâl'*inde “iki kahramanlı aşk mesnevileri”ndeki gibi hikayesi olan kurmaca bir yapıdan söz edemeyiz, zira bölümler arasında bir bağlantı olmadığı gibi vak'a da yoktur. Bunun yerine metinde anlatıcı, bir varsayımdan yola çıkarak her bölüm başında tekrarlanan “tut ki oldun ...” ibaresi ile meslekleri konu alır ve bu meslekleri seçen kimselerin karşılaşılabileceği durumlardan bahsederek okura seslenir. Dönemin sosyal eleştirisi, kurumların yozlaşması ve ahlakî çöküş de bu meslekler aracı-

lığı ile dillendirilir. Ancak, Sâfi'nin yaşadığı dönem ve hayatı hakkında kaynakların birbirinden farklı bilgiler içermesi, bu hasbîhâlin ne zaman ve kim tarafından yazıldığı konusunda da soru işaretleri uyandırmaktadır. Bazı kaynaklarda Sâfi mahlasıyla şiir yazan Kâsım Paşanın 15. yüzyılda yaşadığı belirtilirken (İsen vd. 2003: 75, Şentürk ve Kartal:182); Agah Sırrı Levend, ise şairin 16. yüzyılda yaşadığını yazar (1988:162). Ancak bu kaynaklarda Sâfi'nin bir hasbîhâli olduğundan söz edilmez. Batıslam da tezkirelerden yola çıkarak Sâfi'nin edebi kişiliği ve eserleri hakkındaki tutarsızlıklara yer vererek, bu hasbîhâlin 16. yüzyılda yaşamış başka bir şaire ait olabileceği ihtimali üzerinde durur (32). Kitabın yazılış tarihi olarak “995 [1587] senesi mükerrem [Ş]evvâl ayının ortası cumartesi günü ikinci vakti ezan okunurken Mennân (nimeti bol) Allah'ın yardımıyla tamamlandı” (183) ibaresi de, eserin 16. yüzyılın sonlarında yazıldığını göstermektedir.

Hasbîhâl-i Sâfi, tevhit bölümü ile klasik bir şekilde başlar ve asıl mesleklerin ve insan tiplerinin anlatıldığı 35 bölüm sonrasındaki iki bölümde, şairin zamanından ve kıymetinin bilinmeyişiinden yakınmasıyla devam eder. Dua faslından sonra, hasbîhâlin özgün olduğu belirtilerek kitabın yazılış tarihi düşürülür ve eser tamamlanır. *Hasbîhâl-i Sâfi*'de mukataacı, muhasib, mültezim, emin, çavuş, divan katibi, yeniçeriler, acemioğlanlar, sipahiler, haraççı, şahne, müderris, kadı, âlim, hatip, imam, müezzin ele alındıktan sonra vakıf işlerinden sorumlu cihat ehli anlatılır ve buradan şeyhe geçilir. Eserde devlet memurları, askerler, din görevlileri ve esnafların dışında; zengin, fakir, dilber, aşık, zampara, afyon tiryakileri, esrarkeş, şarap düşkünleri gibi insan tipleri ve yaşam tarzları da eleştirilir. Zarîf-i Cihan'ın hâli anlatılırken şairlerden söz edilerek sufiye daha sonra da şeriât mahkemelerinde mübâşir hizmeti gören muhızra yer verilir. Eserde mesleklerin ilk etapta sınıfsal konumlarına göre ele alındığı görülmektedir, ancak sonrasında bir hiyerarşi gözetilmez. Bu durum mesleklerin hasbîhâlde toplum nazarındaki itibarlarına göre sınıflandırıldığını akla getirmektedir. Batıslam; tarifât, hasbîhâl gibi meslekleri ele alan eserlerde “mertebe sırası”nın, toplumsal yaşamdaki önemi ve konumu dikkate alınarak yapıldığını söylemektedir (20). Sâfi'nin hasbîhâlinde toplumun hemen her kesimden birçok mesleğe yer verilmiş olmakla birlikte bu mesleklerde baştan sona değin kurulmuş bir mertebe sırasından söz edemeyiz. Örneğin Sâfi'nin muhızırdan sonra bir meslekten değil de “zengin”, “fakir” gibi ekonomik duruma bağlı toplumsal sınıflardan söz etmesi, hemen

ardından “dükkân sahibi”, ve “usta”dan, sonra tekrar “dilber”, “âşık”, “zampara” (zenpâre) gibi tiplerden bahsetmesi, bütün bunlardan sonra da “gemici”yi anlatır, buradan da “şehirden köye göç eden kimseler”e yer verir. Ayrıca Rum abdallarından sonra afyon tiryakileri, esrarkeş, şarap düşkünü ve sazandeler gibi eğlence hayatından rastlayabileceğimiz insanların ve son olarak da “fenafillah” ehlinin anlatılması, toplum yapısını görmek açısından dikkate değerdir.

Eserde, topluma yönelik eleştirinin nasıl bir üslupla yapıldığına bakılacak olursa, Osmanlı toplumunun eleştirisinde argo ve küfre yer verilmediğini, mesleklerin olumlu ya da olumsuz yönlerinden bahsedilirken ise, toplum işleyişindeki aksaklıklara karşı okura çözüm önerisi sunulmadığını görürüz. Genel olarak Divan edebiyatı metinlerinde ve topluma yönelik eleştiri söz konusu olduğunda rüşvet konusunun öncelikli bir yere sahip olduğu görülecektir. Ahmet Mumcu'nun, özellikle 16. yüzyıldan sonra çeşitli sebeplerle rüşvetin devlet yönetiminin zorunlu bir parçası olduğunu ifade etmesi (1985:85), bu önceliğin nedenini de açıkça göstermektedir. Edebiyat metinlerinde rüşvetten bahsedilirken bazı mesleklerin öne çıktığı fark edilecektir. Örneğin Safi'nin *Hasbîhâl*'inde, Atayî'nin *Hamse*'sinde ve Nabî'nin *Hayriyye*'sinde rüşvet konusu, özellikle vergi toplama usulünde, adalet sisteminde ve makam elde etme noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu durumun nedeni bu gibi mesleklerin rüşvet almaya (dolayısıyla vermeye) daha yatkın olmasıdır.

Bürokraside Rüşvet

Hasbîhâlde de devlet memurlarının anlatıldığı bölümlerde sıklıkla rüşvetle ilgili bir beyite ya da beyitlere rastlanmaktadır. Bu beyitlerden sonraysa rüşvetin sosyal yaşamın bir parçası olduğu özellikle vurgulanır. Bu meslek gruplarından biri ve en önemlisi de vergi bürokratları ve onların memurlarıdır. *Hasbîhâl*'de mukataacı, muhasib, mültezim, defterdar ve emîn gibi devletin vergi mekanizmasında önemli yere sahip memurların anlatıldığı bölümde rüşvetin nasıl kurumsallaştığı şu beyitlerle anlatılır:

İstedüğün gibi idüp malı
Yiyüp içüp kemîn kümüne kemîn

Az müddetde cem' idüp çok mâl
Sîm (ü) zer ile olasın sengîn

‘Öşr ‘aşrını gösterürsen eger
Âsafun gönlünü kılur teskîn

Nısf 'öşrin görürse defterdâr
Oldun anun şe'âmetinden emîn

Cânla şâkirün mukâta'acı
Gösterürsen ana da binde birin

Bin hamel dahi dense yüz virmez
Mütehammil degül virür haberin

Eksik itme kumaş u çuka ile
Hem Selânîk lâtif kîçelerin

Tezkireyle koyup ara yerine
Ol müferrih zerün Firengilerin

Esb ü ester şütür ki bî-mânend
Tuna balıklarında tuhfelerin

Gönderürürsen bir iki kız oğlan

Yer edindün hemân vezîr serin (2003: 115-116).

Mustafa Akdağ, devlet gelirinden hükümetin kendisi için yapılacak harcamalar için ayrılan vergileri “emîn” adı verilen memur tarafından toplandığını belirterek, “emîn” olmayı kabul eden kişinin, mukataanın yıllık gelirini yükseltmek için bir miktar belirlediğini ve bu miktarın fazlasının da kendisinin olduğunu söyler. Devlet hazinesine en çok geliri sağlayacağını ileri sürüp, geliri hazineye toplayan, yani iltizamı ele geçiren mültezim de bu durumda bir ayrıcalık kazanmış olur. Akdağ ayrıca, mukataa usulü vergi toplamanın Osmanlı toplumunda yarattığı hile ve haksızlığın soygun boyutuna ulaştığını da belirtir (1974:337). Mültezim ve emîn tarafından az zamanda çok para kazanmanın hangi yolla sağlandığının anlatıldığı Sâfî'nin yukarıda alıntılanan beyitleri de Akdağ'ın bu açıklamalarını doğrulamaktadır. Mültezim ile emîn, işlerini yürütürken ve aynı zamanda gelir kaynağını kaybetmemek için mukataacı, defterdar ve vezirin de gönlünü hoş tutmak durumundadır. Devletin en alt kademesinden en üst kademeye kadar vergi ile ilgili hemen her görevli, bir üst kademeye rüşvet vererek devleti zarara uğratmakta, toplanan vergilerden belirli paylar almaktadır. Örneğin öşür toplayan memur, bu verginin onda birini vezire “gösterirse”, vezirin gönlünü “teskîn” edecektir. Yine vergi emîni öşrün yarısını defterdara verdiği sürece, ondan gelecek kötülüklerden “emîn” olacak, yani işlerini rahatça yürütebilecektir. Mukataacı ise kendisine verilen binde bir pay nedeniyle, rüşvet verene canıyla beraber duacı (şâkir) kalacaktır. Sâfî'nin beyitlerinden, rüşvet olarak sadece paranın verilmediğini de görürüz. Paranın yanında kumaş, çuha, keçe, at, katır deve gibi

“aynî” mallar da hediye adı altında vergi yetkililerine emîn tarafından verilebilmektedir.

Osmanlı toplum düzeninde özellikle 15. yüzyılın sonlarından itibaren önüne geçilmeye çalışılan yolsuzluk, sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Akdağ'ın belirttiğine göre, I. Selim'in öldüğü 1520 yılında hazine neredeyse boşalmış gibidir ve ekonomik sıkıntıların yarattığı bunalım, Osmanlı toplumunda bir kargaşaya neden olmuştur. Hazineye para aktarmak için vergilerin artması, halkın artan vergiler altında ezilmesi, vergi toplama sırasındaki usulsüzlükler toplumda bir kaos ortamı oluştururken bu durum Sâfi, Nâbî, Atayî gibi şairlerin eserlerinde de eleştiri konusu olmuştur.

Adlî Rüşvet

Rüşvetin kadı ve naiblikte, yani devletin adalet mekanizmasında görünümü de Divan edebiyatı metinlerinde yine eleştiri konusu olmuştur. Sâfi'nin *Hasbîhâl'*inde kadının başına gelebilecek türlü sıkıntılardan dolayı bir türlü rahat yüzü göremeyeceği belirtilir. Kadının emrinde bulunan kâtip, nâip, emînin yapacağı usulsüzlük de kadının başını belaya sokacaktır. Metinde yazıldığına göre bunların hem zâlim hem de câhil olması adlî olayların işleyişinde haksızlığa yol açmaktadır. Dava kaydını tutmak için paranın fazladan verilmesi gerekir, aksi takdirde tekrar “kadı”nın kapısına gitmek gerekir ki bu da kadının kapısının “gece gündüz” “mahkemeye” dönmesine neden olur. Ayrıca günahsız kimselerin “mansıbı”nın başkasına verilmesi gibi usulsüzlükler de çok fazla şikâyete yol açacağından bu durum padişahın kulağına kadar gidecektir:

Emr-i hakkile dahî şer'i resûl
Lâzım oldur ki idesin icrâ

Kâtibün nâyibin gerek evvel
Tâ ki mahsûl hoşça 'âyid ola

Tâbi' nâhiyen niyâbetine
Bir emînün gerek durur hoş-râ

Vay eger zâlim u dahi câhil
Memleket içre yanar âteş ola

Sana âdemlenüp o dîv-sıfat
Kese insân 'ırkını kat'a(n)

Penç akçeye bir sicil etse
Bir daha hüccet etmek ide ricâ

Müdde'iler bile tururlar iken
Kendüsi ide sûret-i da'vâ

Gündüzün bitmeye masâlih-i nâs
Gice kapısı mahkeme-âsâ

Kiminün bî-günâh mansıbını
Birine dahi 'arz ide yâra

Az müddetde çok şikâyetçi
Pâdişâh-ı zamâne idüp şevkâ (130-131).

Nabî'nin *Hayriyye*'sine bakacak olursak, yorumların farklı ve eleştirilerin daha ağır olmasıyla birlikte, aynı nedenlerle rüşvet alındığını görürüz. Nabî, döneminde rüşvete "mahsul" adı verildiğini ve kadının rüşvet almadan davacının işini yapmayacağını, mahkemenin bir dükkandan farksız olduğunu söyler. Ne Allah'tan ne de padişahın korkan kadının ölçüsü, artık şer'i hükümler değil, endaze olmuştur:

Rişvetin adını koymuş mahsûl
Kim ola itmeye mahsûlü kabûl (1995:281).

...

Hükmden evvel ider hükmi mezâd
Ol alur kangısı eylerse ziyâd

O tehî-dest ki rişvet virmez
Kadı da'vâciya nevbet virmez (1995:278-79).

....

İlmi yok ekseri bî-mezheb ü dîn
Çeşmi mahsulde vü rişvetde hemîn

Elde endâze vü keyl ü mizân
Eylemiş mahkeme-i şer'i dükkân (1995:279).

...

Pâdişâh korkusu yok Hak korkusu yok
Rişvete hırsı gibi deyni de çok (1995:279).

Kadınların yaptığı zulümler ise gerçekten ağır bir şekilde eleştirilir:

Hâdim-i şer' iken ammâ ki kuzât
İtmez itdükleri zulmi haşerât

Nabî'nin, oğluna kadı olmasını tavsiye etmemesi toplum nezdinde "kadılığın" makbul olmadığına işaret ediyor olmalıdır. Sâfi de, kadılığın "mihnet" ve "meşakket"li bir iş olduğundan söz ederken, kurumun kendi içinde bile rüşvetle döndüğünü, tayinlerin bile rüşvetle yapıldığını ilginç bir şekilde ifade eder:

Dahı hatt-ı berât kurumadın
Bâğ-ı 'ömrün hemân kuruya kala

Elinün yüzün ardını bilmez
Üstüne bir 'azâb-ı rûhî sala

Daha resm-i berât yok hâsıl
Mühlete bin flori ide ricâ

Bin degil yüz de yok ana viresin

Tâ ki derd ü serüne ola devâ (2003:131-132).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre, kadınların usulsüz iş yapmaları ve buna dair şikâyetlerin olması, kadınlar hakkında inceleme başlatılmasına neden olurken, aykırı iş yapanların cezalandırılması hatta idam edilmesi (1965:106) hakkında Osmanlı hukukunda kanunlar bulunmaktadır. Ayrıca, araştırmacılara göre Osmanlı adli teşkilatında rüşvetin yanında, başka yolsuzlukların da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bazı kadınların, gördükleri davadan aldıkları ücrette "ziyade ifrata" kaçmaları, Fatih Sultan Mehmet'in 1478'te tarifeleri de belirten bir kanun çıkarmasına neden olmuştur. Bu kanun şöyle gerekçelendirilmektedir: "Bâb-ı kısmet ve husus-ı nikâhte ve itaknamede ve sair mekâtibin resmî bâbında kuzâtın ifrat canibine meyilleri ve canib-i ifratte teaddi ve ihtilafları arzolunduğu" (Akdağ 1974:451).

Atamalarda Rüşvet

Bilgisiz, cahil kişilerin yüksek makamları para ile satın alması da rüşvetin eleştirilen bir başka yönüdür. Sâfi'nin Hasbîhâl'inde "âlim", ilim öğrenmek için çekmediği eziyet kalmayan, sefalet içinde iş bulmak için dostların yardımını bekleyen bir kişidir. Fakat bu fakir olan âlimlerin durumudur. Parası olan âlim ise müderrislerce paylaşılamaz ve çok kolay iş bulur:

Birbirinden kapar müderrisler
Düşürürler mi hiç seni elden

Az müddetle çok ri'âyetle
Hisse-dârsın yakında nevbetten

Vay eger sîm ü zer ya mesned yok
Kurudun fakrla felâketten (2003: 133).

Atayî ise hamsesinde rüşvet karşılığında makam elde edenleri ağır bir dille eleştirir. Ayrıca makam verilirken, ilmin değil rüşvetin önemli olmasından da rahatsızlık duyar. Tunca Kortantamer, Atayî'nin *Sohbetü'l-Ebkâr* adlı mesnevisinden "Sadrülulema" makamına rüşvetçi birinin getirilmesi, Heft Han'dan ise "mansıbın akçeyle" alınmasına dair örnek beyitler sun-

muştur (96-100). Kortantamer, Atâyî'nin sözünü ettiği Sadrülema'nın, bazı ipuçlarından yola çıkarak Rumeli sadrı olan Kethüda Mustafa Efendi olabileceğini söylemektedir (100). Atâyî'den farklı olarak ise Safî'nin Hasbihâlinde eleştiri herhangi bir kişiye değil, genel olarak o mesleği seçecek olan kişilere yöneliktir. Bu üç edebî metinde rüşvet ile bir makam sahibi olan kimselerin bilgisiz, cahil olmalarına vurgu yapıldığına da dikkat çekmek gerekir. Çünkü ilim sahibi değil de bilgisiz kişilerin iş başına gelmesi ve hatta önemli mevkilerde bulunması, toplum düzeninin aksamasına, gitgide bozulmasına neden olacaktır. Ayrıca makamın borç ile alınması durumu da ilginçtir. Nabî'nin *Hayriyyesi*'nde "mansıbı akçe ile alanlar" yöneticilik "dümeni"ni borçla döndürmektedirler:

Mansıbı akçe ile almışdur
Bahr-ı deynün dibine dalmışdur

Deynün ammâ niçe kat ribhi de var
Anı muhtâc-ı edâdur nâ-çâr ...

Bu kadar ana da gitmiş mâli
Degül od dahı ribadan hâlf (1995:272).

Örnek olarak kullandığımız edebî metinlerin özellikle yöneticilere sunulan birer "nasihat" metni olduğu düşünülürse, şairlerin "okuyucu"yu, yani devletin çeşitli kademelerindeki yöneticileri, rüşvetten "uzaklaştırmak" için söyledikleri de ayrı bir önem kazanmış olacaktır. Dikkat çeken uyarı yöntemi ise dinin yaptırım gücünün kullanılmasıdır. Örneğin Atâyî, "caize" adı ile rüşvet vermenin cahil ve hırsızları iş başına getireceğini söylerken böyle bir kazancı zina malıyla hayır yapmaya benzetir (Kortantamer 1993:96-97). Yine Nabî de devlet malının sorumluluğunu alıp, devletin malını yiyen kimselerin ahirette hesap vermelerinin ne denli zor olduğundan söz eder (1995:123). Sâfi ise böyle bir rüşvet mekanizmasından haberi olup da haberi ifşa etmemesi durumunda muhasibin zararlı çıkacağını, hem bu dünyada hem de ahirette ceza çekeceğini söyler:

Hakk-ı mazlûma ise yokdur gad

Çekesin ahrette derd-i serin (2003:116).

Bu eserlerde dinin yaptırım gücünün kullanılmaya çalışılması önemlidir. Çünkü İslâm dinine göre rüşvet haramdır ve bundan hem alan hem de veren sorumludur. Bu metinlerde rüşvetin "haram" ve "zina" kavramlarıyla birlikte anılması ise Hz. Ömer'in "haramın iki kapısı vardır, birisi rüşvet kapısıdır, diğeri de zina yapan kadınların aldığı paradır" (aktaran Mumcu

1985:194) hadisini hatırlatmaktadır. Rüşvetin zina gibi toplumun “ahlâk” normlarına aykırı bir edimle eş tutulması ise dinin yanında toplumsal bazı kınama ve ayıplamaların kullanılmaya çalışılmasını akla getirmektedir. Sâfi'nin *Hasbîhâl*'inde söz konusu edilen rüşvet sorunu, sonraki yüzyılda Atayî ve Nâbî'nin eserlerinde olduğu gibi ifade tarzı bakımından daha ağır bir boyut kazanır. Sâfi, rüşvet sözcüğünü neredeyse çekinerek, üstü kapalı bir şekilde kullanırken Atayî ve Nâbî rüşvet alanı da vereni de yerden yere vurur. Bunun sebebi devletin XVII. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik durumunun daha kötü olmasıyla açıklanabilir. Bu ciddi problemin yarattığı sıkıntıya çözüm olarak ne yapılabileceği konusunda “devlet” de dinin yaptırım gücünü kullanmıştır. Mustafa Akdağ devletin kötü giden ekonomik ve sosyal durum nedeniyle, sık sık halkı dinin kurallarına uymaya çağıran fetvalar çıkardığını söylemektedir (1974:465-467). Fakat tüm bu yaptırımlara rağmen *Hasbîhâl* yazarının ümitsizliği de metinde açıkça hissedilmektedir. *Hasbîhâl*'de şairin her mesleği tanıttığı bölümün sonunda:

Hâsılı bir belâ ki gâyet yok
Bir nefes bunda istirâhat yok

beytini tekrarlamasıyla, sıkıntıların aslında hiç bitmeyeceği, hangi meslekten olursa olsun insanların eziyet çekeceği, ve bunun da böyle sürüp gideceği vurgulanır. Dönemini meslekler aracılığıyla eleştirmesinin yanında şairin umutsuz, karamsar bakış açısının eserin geneline hâkim olması ise dikkat çekicidir.

Sonuç

Hasbîhâl-i Sâfi'nin XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunun bazı yönlerini ortaya koyan önemli bir metin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sâfi'nin *Hasbîhâl*inde rüşvetin bürokrasi ve adlî makamlarda çalışan meslek gruplarında yoğunlaştığı bununla birlikte makam elde etme noktasında öne çıktığı ve neredeyse kurumsallaştığı görülmektedir. Rüşvetin önüne geçmek için dinin yaptırım gücü kullanılmaya çalışılsa da, daha sonra yazılmış metinlerde aynı nedenlerle rüşvetin eleştiri konusu olması nedeniyle bunun yetersiz kaldığını, söyleyebiliriz. *Hasbîhâl*de topluma ait bu bilgilerin meslekler üzerinden verilmesi, mesleklerin eleştirel bir gözle tanıtılması günümüz okuyucusu için ilginç anekdotlara; edebiyat, tarih ve toplumbilim araştırmacılarının da önemli verilere ulaşmalarını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa (1974), *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Cem Yay.
- Atay, Hakan (2003), "Heves-nâme'de Aşk Oyunu: Taci-zâde Cafer Çelebi'nin Özgünlük İdeali", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0002285.pdf>.
- İsen, Mustafa vd. (2003), *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yay.
- Kortantamer, Tunca (1993), *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Ankara, Akçağ Yay.
- Levend, Ağâh Sırrı (1988), *Türk Edebiyat Tarihi*, Cilt. I, Ankara: TTK Yay.
- Mengi, Mine (2002), *Divan Şiiri Yazıları*, Ankara, Akçağ Yay.
- Mumcu, Ahmet (1985), *Tarih İçindeki Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet* (Özellikle Adli Rüşvet), İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- Nâbi (1995), *Hayriye-i Nâbi*, (İnceleme-Metin) haz. Mahmut Kaplan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Sâfi, (2003), *Hasbîhâl-i Sâfi*, haz. Hanife Dilek Batislam, İstanbul, Kitabevi.
- Şentürk, Atilla ve Ahmet Kartal (2004), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Dergâh Yay.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1965), *İlmiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.

